

Criticism on note one of Article 508 I.P.C In light of the Transparency of Law Principle

Mohammad Jafar Sadegh Pour* (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
Email: Mohammad.sadeghpour@sku.ac.ir

Zeinab Sharifimaram

PhD Candidate in Jurisprudence and Principles, Al-Zahra University, Tehran, Iran.
Email: zsharifimaram@gmail.com

Use your device to scan
and read the article online

Citation Sadeghpour, M. J., & Sharifimaram, Z. (2025). Criticism on note one of Article 508 I.P.C In light of the Transparency of Law Principle. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22(86): 147-180

 [10.22034/ilaw.2025.709548](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.709548)

Received: 9 May 2023 , Accepted: 21 November 2023

Abstract

Legislation as a specialized knowledge requires special attention of the legislator to follow the principles and rules, if they are not followed, the text of the law will suffer from various problems and ambiguity. One of the most important of these principles is compliance with the Transparency of Law Principle, which itself includes three components: lack of obfuscation, lack of ambiguity, and lack of doubt. By carefully and reflecting on the note of Article (508) of Q.A. as well as the basis of its legislation, it can be seen that this provision is in conflict with the principle of transparency in many ways. In addition to the inconsistency between Article (508) and its note one, the most important aspects that have caused the distortion of this provision are related to the limitations of "owner's knowledge and notification", "current or previous permission" and "how and examples of citation of the crime to the owner". These problems and challenges make it necessary to revise and amend the aforementioned regulation. In this regard, in this article, by using library sources and with a descriptive and analytical approach, an attempt has been made to scrutinize and reflect on the note of the mentioned article and finally to provide suggestions for its amendment.

Keywords

intruder, crime, permission, owner, possession.

Extended Abstract

1. Introduction

This study addresses Note 1 of Article (508) of the Islamic Penal Code (IPC), which regulates the issue of unauthorized entry onto another person's property and the resulting crime or injury. Article (508) and its accompanying Note 1 attempt to delineate criminal liability when an owner performs actions on their property—such as digging a well or installing an electrical system—which subsequently cause physical harm to an entrant.

Analysis reveals that the fundamental structure and drafting of this provision are inconsistent with the Transparency of Law Principle (Transparency of Law Principle). Legal transparency, considered a key component of quality law, demands that a text be free from obscurity (Ighlāq), ambiguity (Ibhām), and equivocation (Īhām), thereby allowing the legislator's intent to be fully and clearly understood. The primary reasons for the lack of clarity in Note 1 of Article (508) relate to the complexity of the relationship between Article (508) and its Note 1, as well as specific criteria embedded within the Note: the conditions of "owner's knowledge and information," "explicit or prior permission (Idhn)," and "the manner and examples of attributing the crime to the owner". These challenges necessitate a comprehensive review and reform of the regulation.

2. Research Methodology

This research utilizes library resources and employs a descriptive and analytical approach. The methodology involves scrutinizing the text of Article (508) IPC and its Note 1, evaluating their inconsistencies, examining the underlying jurisprudential (Fiqhi) bases for the non-liability of the owner (such as the Rule of Sovereignty and relevant Akhbār), and subsequently providing critical proposals for legislative revision.

3. Research Findings

The principle established in Imami jurisprudence, based on narrations and the Rule of Sovereignty (Qā'ida al-Taslīt), is the non-liability (Adam-e Damān) of the owner for injuries sustained by someone who enters the property without permission due to the owner's lawful actions. The IPC adheres to this general principle, stating that the owner is not liable, except in specific instances.

However, the legal drafting of Note 1 introduces several challenges that

undermine transparency:

1. Incoherence between Article (508) and Note 1: Article (508) establishes non-liability except when the owner invites an unaware person. Note 1 introduces further complex conditions for non-liability regarding unauthorized entry or entry with prior permission (permission granted before the owner took action). This structural arrangement, where the Note appears as an exception to the exception in the main Article, creates confusion and obscurity in understanding the legislator's intent.

2. Challenge of Prior Permission: Note 1 equates entry without permission and entry with permission granted before the owner's dangerous actions, ruling out liability in both instances. While unauthorized entry has clear Shar'i support for non-liability, extending this rule to cases of prior permission lacks strong jurisprudential basis. The crucial factor should be the attributability (Istīnād) of the injury to the owner, not merely the timing of the permission.

3. Challenge of Owner's Lack of Knowledge: The Note conditions the owner's non-liability on the fact that the "owner was unaware of the person's entry". This condition lacks broad Shar'i grounding among jurists. Critics argue that mere knowledge or lack thereof should not be the determining factor for liability. If the owner is aware of the entry and has the capability to prevent the potential danger caused by their prior actions (e.g., a hidden pit), their failure to act may contribute to the injury's attribution; otherwise, mere knowledge should not automatically trigger liability.

4. Ambiguity of Attribution (Istīnād): The Note provides an exception to non-liability: the owner is liable if the injury is attributable to them due to "enticement (Ighwā), negligence in informing, and the like". However, the law fails to provide clear legal criteria for determining Istīnād, seemingly delegating this critical determination to custom (Urf). Relying on the fluctuating judgment of custom for determining a material/scientific link between the behavior and the outcome is inconsistent with the goals of high-quality legislation.

4. Conclusion

Article (508) IPC and its Note 1 contain ambiguities and structural flaws that render the provision inconsistent with the Transparency of Law Principle. A significant source of these problems is the legislator's adherence to literal translations of conditional phrases found in specific scholarly jurisprudential texts (Fiqhi writings), such as "permission granted before the owner's

actions" and "the owner's lack of knowledge regarding entry".

To resolve these issues and restore legislative quality, it is recommended that the law be reformed by eliminating these superfluous and often contradictory conditions. Instead, the law should focus exclusively on the core criterion of attribution (Istīnād) of the injury to the owner, regardless of whether the entry was unauthorized or based on prior permission. The proposed reform suggests that the owner is liable only if the resulting crime or injury is attributable to them.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

نقدی بر تبصره یک ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی در پرتو اصل شفافیت قانون

محمد جعفر صادق پور* (نویسنده مسئول)

استادیار، گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

Email: Mohammad.sadeghpour@sku.ac.ir

زهرا شریفی مرام

دانشجوی دکتری فقه و اصول، جامعه الزهرا، تهران، ایران.

Email: zsharifimaram@gmail.com

استناد صادق پور، محمد جعفر و شریفی مرام، زهرا (۱۴۰۴). نقدی بر تبصره یک ماده (۵۰۸) قانون مجازات اسلامی در پرتو اصل شفافیت قانون. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۲ (۸۶): ۱۸۰-۱۴۷

doi 10.22034/ilaw.2025.709548

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰

چکیده

تبصره یک ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی به مسأله ورود بدون اذن به ملک دیگری و جنایت ناشی از آن اختصاص یافته است. با دقت و تأمل در بنا و مبنای این مقرر می‌توان دریافت که از جهات مختلف با اصل شفافیت قانون (Transparency of Law Principle) در تهافت است؛ زیرا بافت کلی ماده ۵۰۸ و نسبت آن با تبصره یک و نیز نحوه نگارش این تبصره به نحوی است که مقرر مذکور مبتلای به ابهام و اغلاق گشته و نتیجتاً به گونه‌ای منافی با اصل شفافیت قانون تنظیم شده است. علاوه بر ناسازواری میان ماده ۵۰۸ و تبصره یک آن، مهم‌ترین جهاتی که موجب بروز کژتابی این مقرر گشته مربوط به قیود «آگاهی و اطلاع مالک»، «اذن فعلی یا قبلی» و «نحوه و مصادیق استناد جنایت به مالک» است. این اشکالات و چالش‌ها، بازنگری و اصلاح مقرر فوق‌الذکر را ضرورت می‌بخشد. در همین راستا، در این نوشتار، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با رویکردی توصیفی و تحلیلی تلاش شده است تبصره ماده مذکور مورد تدقیق و تأمل قرار گیرد و در نهایت پیشنهادهایی برای اصلاح آن ارائه شود.

واژگان کلیدی

شخص وارد، جنایت، اذن، مالک، تصرف.

مقدمه

در فقه امامیه برای ایراد جنایت بر تمامیت جسمانی اشخاص، کیفرهایی اعم از قصاص و دیه در نظر گرفته شده است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶: ۱۲۰/۳). تقریر این کیفرها از سویی در راستای سزادهی مرتکبین و در نتیجه اجرای عدالت و برقراری نظم است و از سوی دیگر به جهت ترمیم خلأ ناشی از ارتکاب جنایت در بستر جامعه و نسبت به افراد اجتماع انسانی. هرگاه رابطه سببیت میان آسیب وارده و جنایت وارده محرز (صادقی، محمد هادی؛ میرزایی، محمد (۱۳۹۸)، ماهیت رابطه استناد و معیار احراز آن، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ش ۱۷۱/۲۱ و ۱۷۲) و چنین جنایتی به مرتکب قابل استناد باشد، کیفرهای مذکور مترتب شده و شخص مرتکب، کیفر داده می شود (طاهری، ۱۴۱۸: ۲/۲۱۴)؛ لکن این مطلب همواره روشن و مبرهن نیست و در واقع رابطه استنادی در همه موارد به سهولت قابل احراز نمی باشد. یکی از مواردی که مسئول کیفری در آن به جهت ابهام در استناد جنایت به روشنی مشخص نیست و موجب اختلاف دیدگاهها و آراء در این رابطه شده، فرضی است که شخصی در ملک خود اقداماتی همانند حفر چاه یا نصب سیستم الکتریکی یا لیزر انجام می دهد و فرد دیگری به ملک او وارد می شود و در نتیجه دچار آسیب جسمانی می گردد. این فرض خود دارای صور مختلفی است که مقنن در ماده (۵۰۸) قانون مجازات اسلامی و تبصره (۱) آن در مقام تبیین آنها برآمده و مقرر کرده است:

«هرگاه شخصی یکی از کارهای مذکور در ماده (۵۰۷) این قانون را در ملک خویش یا مکانی که در تصرف و اختیار اوست، انجام دهد و سبب آسیب دیگری گردد، ضامن نیست، مگر اینکه شخصی را که آگاه به آن نیست به آنجا بخواند و به استناد آن، جنایتی به وی وارد گردد.»

۱. ماده ۵۰۷ ق.م.ا: «هرگاه شخصی در معابر و اماکن عمومی یا ملک دیگری بدون اذن مالک، گودالی حفر کند یا چیز لغزنده ای در آن قرار دهد و یا هر عملی انجام دهد که سبب آسیب دیگری گردد، ضامن دیه است مگر اینکه فرد آسیب دیده با علم به آن و امکان اجتناب، عمداً با آن برخورد نماید.»

تبصره ۱ - هرگاه شخص آسیب‌دیده بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد شود و صاحب ملک از ورود او اطلاع نداشته باشد، مالک ضامن نیست، مگر اینکه صدمه یا تلف به علت اغواء، سهل‌انگاری در اطلاع دادن و مانند آن مستند به مالک باشد». در این ماده چند فرض مختلف برای این مسئله تصویر شده که عبارتند از:

أ) مالک، شخصی را که آگاه به اقدامات انجام‌شده توسط وی نیست، به آنجا بخواند و به استناد این فراخواندن، جنایتی به آن شخص وارد گردد: مالک ضامن است.

شخص آسیب‌دیده بدون اذن مالک وارد شود، درحالی که صاحب ملک از ورود او اطلاع نداشته و جنایت وارده به مالک مستند نباشد: مالک ضامن نیست.

شخص آسیب‌دیده با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد شود درحالی که صاحب ملک از ورود او اطلاع نداشته و جنایت وارده به مالک مستند نباشد: مالک ضامن نیست.

جنایت وارده به علت اغواء، سهل‌انگاری در اطلاع دادن و مانند آن به مالک مستند باشد؛ هرچند شخص آسیب‌دیده بدون اذن یا با اذن قبلی وارد شده باشد: مالک ضامن است.

بررسی تحلیلی صوری که در ماده (۵۰۸) مورد اشاره قرار گرفته و آنچه می‌توانست مورد اشاره قرار گیرد، نیازمند پژوهش‌های متعدد و مستقلی است؛ اما آنچه در این نوشتار مورد اهتمام است، فرض ورود بدون اذن به ملک مالک یا متصرف قانونی است. زیرا اگر چه قانونگذار تلاش کرده جوانب مختلف این فرض را تبیین نماید و در هر حالت حکم خاص خودش را بیان نماید، ولی به نظر می‌رسد در این زمینه توفیق چندانی نیافته و این مقرر از این زاویه دارای اشکالات و خلأهای مختلفی است. این اشکالات و

خلاءها همگی موجب شده مقرر فوق‌الذکر از شفافیت لازم برخوردار نباشد و در واقع در تقنین آن یکی از مهمترین اصول قانون‌نگاری که «اصل شفافیت قانون» است مورد خدشه قرار گیرد. صدور نظریات مشورتی^۱ در جهت رفع ابهام از برخی صور مندرج تحت ماده فوق و برگزاری برخی نشست‌های قضایی^۲ نیز مؤید این مهم است.

از همین رو، در ادامه با عنایت به مبانی فقهی مقرر فوق‌الذکر می‌کوشیم علاوه بر تبیین اشکالات و خلأهای موجود در ماده (۵۰۸)، پیشنهادهایی جهت تقنین دقیق و شایسته این مقرر ارائه شود. جهت دستیابی به این مطلوب، ضروری است، نخست در خصوص مؤلفه‌های اساسی قوام‌بخش اصل شفافیت قانون به اختصار مطالبی بیان شود و آنگاه در چند محور مختلف مبانی عدم‌مسئولیت مالک در این زمینه مورد ارزیابی قرار گیرد و در پی آن برخی قیود مهم در این خصوص واکاوی شود.

۱. اصل شفافیت قانون

اصل شفافیت قانون^۳ امروزه به‌عنوان یکی از مهمترین مؤلفه‌های قانون کیفی مورد توجه حقوقدانان قرار گرفته است (ره‌دارپور و مؤذن‌زادگان، ۱۳۹۷، ش ۸۱). «شفافیت»، واژه‌ای عربی است از ریشه «شف» به معنای هر چیز لطیف که از پس آن بتوان چیز دیگری را دید یا آن چیزی که نور از آن بگذرد. همچنین این واژه به معنای وضعیتی است که درک امری را آسان می‌سازد. معادل واژه شفافیت در زبان انگلیسی واژه «traspaency» است؛ ریشه لاتین آن کلمه «transparere» می‌باشد که از دو بخش «trans» به معنای درون و «parere» به معنای آشکار تشکیل شده است. برای اصل شفافیت در حوزه‌های مختلف تعاریف مختلفی مطرح شده (نیازپور و

۱. نظریه مشورتی شماره ۵۸۷/۹۶/۷ مورخه ۱۳۹۶/۳/۱۰

۲. نشست قضایی مورخه ۱۳۹۷/۱۱/۸ با کد ۱۳۹۹-۶۷۲۳ در شهرستان بروجرد

3. Transparency of Law Principle

جنیدی، ۱۳۹۹، ص ۸۱) اما در حوزه وضع قوانین، شفافیت قانون، ویژگی یا کیفیتی است که سبب روشن شدن معنا و مفاد قانون می‌شود (Ox-Tomasic, : ford Advanced Learner's Dictionary, 2010, p 266 9, p 1980). به تعبیری رساتر، اصل شفافیت قانون وصف قانونی است که اجازه می‌دهد واقعیت قانون و مراد مقنن تمام و کمال و بدون خدشه آشکار شود (نیازپور، ۱۳۹۷، ص ۱۰). تحقق شفافیت در بستر عقلانیت گفتاری مستلزم وجود سه ویژگی مهم است: اول اینکه کلام یا متن بایستی عاری از اغلاق باشد؛ یعنی کلام یا متن دشوار نباشد و فهم آن سخت و دیرپاب به شمار نیاید. بنابراین کسی که بتواند در عین حال که عمیق سخن می‌گوید، روشن هم سخن بگوید، در واقع اولین مؤلفه شفافیت را دارا است. دومین ویژگی شفافیت این است که سخن بدون ابهام باشد. واژه‌های مبهم همواره محل شفافیت هستند. سخن مبهم سخنی است که در آن الفاظی مثل کم، زیاد، شدید و ضعیف به کار می‌رود که سیال هستند و اساساً حدود و ثغور مفهومی‌شان مشخص نیست. ویژگی دیگر شفافیت نزدیک به ویژگی دوم آن است و آن اینکه، سخن نباید دارای ابهام باشد. ابهام به این معنا است که سخن یا متن دو معنا یا چند معنا داشته باشد و متکلم یا نویسنده یکی از آن دو یا چند معنا را اراده کرده باشد بدون اینکه این مطلب به وضوح برای مخاطب یا خواننده روشن باشد. در این صورت ممکن است شنونده یا خواننده متن، معنای دیگری را استنباط کند و همین مسأله موجب می‌شود سخن از شفافیت برخوردار نباشد. باید توجه داشت که ابهام با ابهام متفاوت است؛ ابهام یعنی اینکه شخص سخنی بگوید که معانی مختلفی از آن قابل استنباط باشد، درحالی که ابهام آن است که معنای قابل استنباط از سخن بیش از یکی نباشد، اما حدود و ثغور معنایی آن مشخص نیست و در واقع همان معنای یگانه گنگ است (ملکیان، ۱۳۸۱، ش ۳۰، ص ۱۸). بر اساس سه مؤلفه‌ای که بیان شد، قانونی دارای شفافیت است و می‌تواند به

مثابه یک متن معیار قانونی مورد پذیرش قرار گیرد، که فاقد اغلاق، ابهام و ابهام باشد و هر قانونی که این سه اشکال اساسی و یا یک یا دو مورد از آنها را دارا باشد، فاقد ضوابط علمی قانون‌نگاری است.

۲. ضمان ناشی از ورود بدون اذن به ملک غیر

این موضوع خود در دو محور مختلف قابل بررسی است. نخست اینکه این مسأله از نقطه نظر فقهی بررسی شود و دوم اینکه با تمرکز بر موضع مقنن در قانون مجازات اسلامی مورد ارزیابی قرار گیرد.

۲-۱. موضع فقه امامیه

بر اساس مبانی فقهی، اگر به سبب تصرفاتی که توسط مالک در ملک خود انجام گرفته، شخصی که بدون اذن وارد ملک وی شده آسیب ببیند، مالک مسئولیتی در قبال صدمات وارده ندارد و این خود شخص وارد است که مسئول رفتار و نتیجه رفتار خود است. به عبارت دیگر، در فرض فوق، عدم مسئولیت مالک به مثابه یک اصل اساسی مورد توجه قرار گرفته است. این اصل و انگاره کلی حاصل برخی مبانی شرعی و فقهی است که گروهی از فقها بدان تمسک کرده‌اند و می‌توان آنها را به قرار زیر دانست:

۲-۱-۱. روایات

نخستین مستند این نظریه، اخبار مستفیضه‌ای (نراقی، ۱۴۲۲: ۴۲۵ و ۴۲۶) است که به شرح ذیل، قابل ذکر می‌باشد:

«زرارة عن ابي عبد الله (عليه السلام) قال: لو رجلا حفر بئرا في داره ثم دخل رجل فوقع فيها لم يكن عليه شيء ولا ضمان ولكن ليغظها» (كليني، ۱۴۰۷: ۳۵۰/۷)؛ زراره از امام صادق (عليه السلام) نقل می‌کند که امام فرمودند: اگر مردی در خانه‌اش چاهی را حفر کند، سپس فردی داخل [آن] شود و در آن بیفتد، چیزی بر [ذمه] صاحب‌خانه نیست و ضامن نمی‌باشد؛ ولی باید روی چاه را بپوشاند.»

در این روایت، تعبیر «لا ضمان» عطف تفسیری «لم یکن علیه شیء» است که به وضوح از عدم ضمان مالک حکایت دارد. شایان ذکر است که گرچه در انتهای روایت امام علیه السلام امر به پوشاندن روی چاه نموده‌اند، اما نمی‌توان از این امر امام علیه السلام چنین برداشت کرد که در فرض عدم پوشش چاه، ضمان مترتب خواهد بود و با تکیه بر این مهم، عموم مستفاد از روایت که ناظر بر عدم ضمان است را تقیید زد. زیرا در روایت فوق، در عین حکم به عدم ضمان مالک در فرض عدم پوشش چاه، توصیه شده که روی چاه پوشیده شود. لذا این توصیه صرفاً جهت ممانعت از رخداد سوانح همسانی گوشزد شده که ممکن است اتفاق افتد و از این رو، نمی‌تواند مقید عمومیت عدم ضمان مالک باشد. نکته‌ای که در خصوص سند این روایت بایستی مورد توجه قرار گیرد، این است که برخی فقهاء این خبر را به دلیل وجود سهل بن زیاد^۱ در سلسله سند آن حسن دانسته‌اند (عاملی، بی‌تا، ۱۰/۲۹۲)؛ از آن جهت که وی فاسدالمذهب و غالی در نقل روایات بوده و احادیث روایت شده از او به دلیل کذب، مرسله بودن و متکی به مجاهیل قابل اعتماد نیست (ابن الغضائری، ۱۴۲۲: ۶۷). اما به نظر می‌رسد، این تلقی درست نباشد؛ زیرا سهل از اصحاب امامان جواد، هادی و حسن عسکری (علیهم السلام) بوده و توثیق شده است (طوسی، ۱۳۹۰: ۴/۳۱۶) و قول رجالی از باب حجیت قول ثقه حجت می‌باشد (ربانی، ۱۳۸۵: ۴۶ و ۴۸)، و از آنجا که روایات او سدید و مورد قبول است، فقهاء به تناسب مقام و از جمله محل بحث، با استناد به اخبار وی فتوا داده‌اند (بحر العلوم، ۱۳۶۳: ۳/۲۳ و ۲۵). روشن است، با جمع بودن امارات وثاقت، اعتماد و قوت در رجالی‌ای چون سهل (همان: ۲۵)، صحیح‌بودن این روایت، تصدیق می‌شود (تبریزی، ۱۴۲۸: ۸۶).

«سَمَاعَةَ قَالَ: سَأَلْتَهُ عَنِ الرَّجُلِ يَحْفَرُ الْبُئْرَ فِي دَارِهِ أَوْ فِي أَرْضِهِ.

۱. سهل بن زیاد آدمی رازی با کنیه ابوسعید.

فقال (عليه السلام): أما ما حفر في ملكه فليس عليه ضمان و أما ما حفر في الطريق أو في غير ما يملكه فهو ضامن لما يسقط فيه» (كلینی، ۱۴۰۷: ۳۴۹/۷)؛ سماعه می گوید از حضرت درباره مردی که در منزل یا زمینش چاهی را حفر می کند، سؤال کردم؛ پس امام فرمودند: اما آنچه در ملک خود حفر می کند، بر او ضمانی نیست و اما آنچه در راه یا در غیر آنچه مالک می شود؛ پس ضامن آن چیزی است که در آن می افتد.»

در زمینه دلالت این روایت نمی توان تردید داشت. به جهت سندی هم این روایت قابل اعتماد است؛ زیرا تمام روایات آن از جمله خود سماعه که امامی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۹۳)، ثقه هستند (مجلسی، ۱۴۰۶: ۴۸۴/۱۶). البته این روایت به قرینه «سألته» (زنجان، ۱۴۱۹: ۵۸۴۳/۱۸)، مضمهره است (اردبیلی، ۱۴۰۳: ۳۹۳/۱۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱۵۳/۴)؛ ولی این اضممار ضرری به اعتبار سندی آن نمی زند (لنکرانی، ۱۴۱۸: ۸۰)؛ چرا که سماعه به رسم قدیم محدثین در نخستین حدیث، نام مبارک امام صادق (علیه السلام) را ذکر کرده و در دیگر روایات نقل شده از ایشان، به جای ذکر «من روی»، به ضمیر اکتفا کرده است (زنجان، ۱۴۱۹: ۵۸۴۲/۱۸)؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۴: ۵۰/۱) و هیچ محققى در این گونه مضمهرات خدشه نمی کند (زنجان، ۱۴۱۹: ۵۱۳۲/۱۶)؛ پس به دلیل موثق بودنش، معتبر است (سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۳۲/۲۹؛ خویی، ۲۹۹/۴۲).

«سکونی عن أبي عبد الله (عليه السلام) قال: قضی أمير المؤمنين (عليه السلام) فی رجل دخل دار قوم بغیر إذنه ففقره کلبهم، قال: «لا ضمان علیهم و إن دخل بإذنه فضمنوا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۳/۷)؛ سکونی از امام صادق (علیه السلام) روایت می کند که فرمودند: حضرت امیر (علیه السلام) حکم کردند، درباره مردی که بدون اجازه داخل خانه قومی می شود؛ پس سگ آنان او را گاز می گیرد. فرمودند: بر این قوم ضمانی نیست و اگر با اذن

آنها وارد خانه شود، ضامن هستند.

واژه «دار: خانه» در این روایت و اخبار سابق، خصوصیتی ندارد (زراعت، ۱۳۹۶: ۱۶۴/۲) و مراد ملکی است که فرد حق هرگونه تصرفی را در آن دارد؛ اعم از مکان مسکونی، زمین زراعی یا کارخانه و... (بروجردی، ۱۴۱۳: ۱۷۷). همچنین گرچه موضوع این روایت گزش سگ است، اما با عنایت به عدم خصوصیت این مورد و نیز تصریح دیگر روایاتی که ذکر شد، می‌توان دریافت که هرگونه تصرف مشروعی که مالک در ملک خود انجام دهد و منجر به آسیبی به وارد بدون اذن گردد، موجب ترتب ضمان نخواهد بود. خصوص گفتمانی است که روایت فوق نیز می‌تواند از لحاظ سندی قابل اعتماد باشد؛ زیرا هرچند برخی رجالیون با عبارت «ضعیف علی المشهور» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۴/۲۱۵؛ همو، ۱۴۰۶: ۱۶/۴۷۵ و ۴۷۶) بر ضعف این روایت تصریح کرده‌اند، لکن برخی از محققین فقهاء با ارزیابی سند و رد نظر مشهور، با آوردن قیودی چون «معتبر بودن»، نظر خویش را به صراحت بیان کرده‌اند (سبزواری، ۱۴۱۳: ۲۹/۱۴۱؛ خویی، ۱۴۲۲: ۴۲/۳۰۶ و ۳۰۷؛ تبریزی، ۱۴۲۸: ۹۹).

«فَتَحَّ بن یزید جرجانی عن ابي الحسن (عليه السلام) في رجل دخل على دار آخر للتخلص أو الفجور فقتله صاحب الدار. أ يقتل به أم لا؟ فقال (عليه السلام): إعلم أنّ من دخل دار غيره فقد أهدر دمه و لا يجب عليه شيء» (کلینی، ۱۴۰۷: ۷/۲۹۴). فتح بن یزید جرجانی از امام رضا (علیه السلام) در خصوص مردی که برای دزدی یا فجور داخل منزل شخصی می‌شود و صاحب‌خانه او را به قتل می‌رساند، سؤال می‌کند، آیا به سبب این فعل (قتل) باید کشته شود یا خیر؟ امام فرمودند: بدان همانا کسی که داخل منزل دیگری می‌شود، به تحقیق خونش هدر است و بر صاحب آن منزل چیزی واجب نیست.

در این روایت سؤال سائل در مورد ضمان دزد و فاجر است که توسط مالک به قتل رسیده است؛ اما پاسخ حضرت عام و کلی است؛ زیرا امام فرموده‌اند:

«کسی که داخل خانه دیگری شود...»؛ خواه به هدف سرقت یا فجور وارد شود و خواه بدین هدف وارد نشود، مهم این است که بدون اذن وارد ملک دیگری شده است؛ بنابراین فراز پایانی روایت فوق، آشکارا شامل فرض ورود بدون اذن به ملک غیر می‌شود. با این وجود مشکلی که در خصوص این روایت وجود دارد، اشکال سندی آن است؛ زیرا این روایت به دلیل نامشخص بودن هویت راوی آن [یعنی فتح] مجهول است؛ چه اینکه مشخص نیست که مراد از فتح، مختارین بلال بن مختار است، یا مختارین هلال بن مختار (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۴/۵۲ و ۵۳)؛ پس حدیث به دلیل مجهول بودن راوی آن (همو، ۱۴۰۶: ۱۶/۴۳۷) و بنا بر قول برخی محدثین، مجهول بودن عده‌ای از رجال حدیث آن (اردبیلی، ۱۴۲۷: ۳/۶۰۳)، از حیث سند ضعیف و به دلیل عدم جابر، استناد به آن مخدوش است (مازندرانی، ۱۴۱۶: ۵/۱۸۶). علاوه بر مشکل سندی، چه بسا از حیث دلالتی هم این روایت قابل مناقشه باشد؛ زیرا از این روایت چنین استظهار می‌شود که موضوع آن و در واقع، وجه عدم ضمان مالک، دفاع مشروع باشد نه صرف دخول غیر مجاز به ملک مالک.

۲-۱-۲. قاعده سلطنت

قاعده سلطنت یا تسلیط از جمله قواعد مشهور مسلم فقهی است و در بین اخبار کثیری که بر این قاعده دلالت دارد، معروف‌ترین آنها، این روایت نبوی (ص) است که حضرت می‌فرمایند: «الناس مسلطون علی اموالهم» (کاشانی، ۱۴۰۶: ۱۸/۹۶۷)؛ مردم بر اموال خویش مسلط هستند. این حدیث، اگرچه به دلیل مرسله بودنش از حیث سندی، ضعیف است (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۱/۲۲۸)، ولی چون از شعارهای مسلم اسلامی است، معتبر می‌باشد؛ هرچند مبنای جابریت ضعف سندی را به عمل و استناد مشهور نپذیریم (علیدوست، ابوالقاسم، ابراهیمی‌راد، محمد (۱۳۸۹)، ش ۲۴، ص ۱۴).

مفاد این قاعده مرکب از دو جزء ایجابی و سلبی، با این تقریر است:
الف) جزء ایجابی؛ تثبیت حق مالکیت و مطلق بودن آن؛ بدین معنا که

سلطنت مالک بر مال خویش حق او است و حق مزبور مطلق است و شامل هرگونه تصرف در مال می‌شود، البته تا زمانی که از سوی شرع منع و ردعی وارد نشود (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۱/۲۳۰؛ مازندرانی، ۱۴۲۵: ۱/۱۳۸).

ب) جزء سلبی؛ هیچ شخص یا نهادی نمی‌تواند، سلطنت مالک را بر اموالش محدود سازد (علیدوست، ابوالقاسم، ابراهیمی‌راد، محمد ۱۳۸۹، ش ۲۴، ص ۸). روی سخن، جنبه ایجابی این قاعده است که محل تسالم بسیاری از فقهاء است و به دلیل سلطه‌ای که مالک بر ملک خویش دارد، حکم به عدم‌ضمان در موردی داده‌اند که به سبب اقدامات مالک، فردی مصدوم یا تلف می‌شود. (طرابلسی، ۱۴۰۶: ۲/۵۰۷؛ اصفهانی، ۱۴۱۶: ۱۱/۲۵۹؛ مغنیه، ۱۴۲۱: ۷/۵ و ۸). مطلبی که بیان آن حائز اهمیت است، مشخص شدن دامنه این سلطنت است. مطابق با نصوص دینی هرگاه از ناحیه تصرف متصرف خسارتی (اعم از مال و نفس) بر دیگران وارد شود، به نحوی که عرفاً خسارت به متصرف اسناد داده شود، او ضامن است؛ مگر ضرر و فوت منفعت دیگران لازم طبیعی تصرف مالک باشد که در این صورت، تصرف ضامن‌آور نیست (علیدوست، ابوالقاسم، ابراهیمی‌راد، محمد ۱۳۸۹، ش ۲۴/۲۷). با توجه به این مهم، فقهاء در جایی که اقدامات مالک در ملکش تحت عنوان اضرار قرار می‌گیرد، قاعده لا ضرر را مقدم بر قاعده سلطنت دانسته و حکم به ضمان داده‌اند و اخبار ضمان را مخصّص عمومات عدم‌ضمان و منصرف به غیر موارد ضرری دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴: ۴۳/۹۸). محل بحث این نوشتار که شخصی بدون اذن مالک، وارد ملک او می‌شود و در اثر تصرفات مالک در ملکش آسیب می‌بیند، خارج از موضوع ادله ضرر و اخبار ضمان است.

۲-۱-۳. اصل عدم‌ضمان

از ظاهر اخبار ضمان برداشت می‌شود که موضوع ضمان، تعدی، عدوان (عاملی، ۱۴۱۳: ۱۵/۳۶۲ و ۳۶۳) یا اضرار (خویی، ۱۴۲۲: ۴۲/۳۰۰) است

و در این فرض که مالک در ملک خود اقداماتی را انجام می‌دهد و شخصی دیگر بدون اذن وارد ملکش می‌شود، به دلیل منتفی بودن موضوع ضمان، اصل بر این است که مالک ضامن نیست (نجفی، ۱۴۰۴: ۹۷/۴۳ و ۹۸؛ لنکرانی، ۱۴۱۸: ۸۰). به عبارت دیگر، ضمان مالک نیازمند دلیل است و چون چنین دلیلی اقامه نشده، باید قائل به عدم ضمان شد.

۲-۲. موضع قانون مجازات اسلامی

با مراجعه به مواد مختلف قانون مجازات اسلامی می‌توان دریافت قانونگذار در ماده (۵۰۸) ق.م.ا در فرضی که شخصی در ملک خود تصرفات و اقداماتی انجام می‌دهد که به سبب آنها دیگری آسیب ببیند، به صراحت اصل را بر عدم ضمان مالک قرار داده است؛ زیرا در این ماده مقرر شده است: «هرگاه شخصی یکی از کارهای مذکور در ماده (۵۰۷) این قانون را {مانند حفر گودال و قرار دادن چیز لغزنده} در ملک خویش یا مکانی که در تصرف و اختیار اوست، انجام دهد و سبب آسیب دیگری گردد، ضامن نیست». البته در فراز پایانی این ماده، به صورت استثناء در یک حالت خاص مالک ضامن دانسته شده و آن حالتی است که مالک شخصی را که آگاه به تصرفات وی نیست، به ملک خود بخواند و به استناد آن، جنایتی به شخص وارد گردد.

همچنین در تبصره نخست ماده (۵۰۸) در صورت ورود بدون اذن شخص به ملک مالک، مالک مبری از ضمان دانسته شده است مگر در یک حالت استثنایی و آن اینکه صدمه یا تلف به علت اغواء، سهل انگاری در اطلاع دادن و مانند آن مستند به مالک باشد. بنابراین، موضع کلی مقنن در ماده (۵۰۸) این است که جز در موارد خاص، اگر به سبب تصرفاتی که توسط مالک در ملک خود انجام گرفته، جنایتی به شخصی وارد آید، مالک مسئولیتی در قبال صدمات وارده ندارد و این خود شخص وارد است که مسئول رفتار و نتیجه رفتار خویش است.

۳. نگاهی انتقادی به موضع مقنن در ماده ۵۰۸ ق.م.ا.

در تبصره نخست ماده (۵۰۸) ق.م.ا. تصریح شده که اگر شخصی بدون اذن وارد ملک دیگری شود و در پی ورود وی آسیبی به او برسد، مالک ضامن نیست مگر در شرایطی خاص که موجب شود صدمه وارده به مالک قابل استناد باشد. این مقرر و حکم کلی دارای قیودی است که تأمل در هر یک از آنها و تدبیر در مبانی آنها به درک بهتر زوایای پیدا و پنهان ماده مذکور و نیز شناخت بهتر خلاءها و چالش‌های آن که منجر به عدم شفافیت آن شده، کمک می‌کند. این قیود را می‌توان در دو محور مختلف به قرار زیر بررسی نمود:

۳-۱. تبیین قیود مصرح در تبصره یک ماده (۵۰۸)

در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا. بر سه قید و نکته مهم تأکید شده است. این سه قید که نقش اساسی در القای مراد مقنن ایفا می‌کنند به قرار ذیل می‌باشند:

۳-۱-۱. اذن فعلی و قبلی

مقنن در تبصره نخست ماده فوق‌الذکر حکم عدم‌ضمان مالک را مربوط به فرضی دانسته که شخص وارد «بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته» وارد ملک شده است. در واقع در این مقرر دو حالت کلی در رابطه با اذن مالک تصویر شده که در هر دو حالت حکم به عدم‌ضمان مالک شده:

الف) فرضی که شخص وارد اساساً اذنی از مالک برای ورود به ملکش نگرفته است.

ب) فرضی که شخص وارد برای ورود خود اذن گرفته، ولی این اذن مربوط به زمان قبل از انجام اقدامات مالک در ملکش است؛ به‌عنوان مثال، شخص مذکور در تاریخ ۱۴۰۱/۶/۵ از مالک برای ورود به ملکش اذن گرفته و پس

از آن یعنی در تاریخ ۱۴۰۱/۶/۶ مالک در ملک خود سیستم الکتریکی نصب کرده و یا چاهی حفر نموده و در تاریخ ۱۴۰۱/۶/۸ آن شخص با توجه به اذن قبلی خود، وارد ملک شده و دچار آسیب شده است. مقنن در تبصره یک ماده (۵۰۸) بین دو صورت فوق هیچ تفاوتی قائل نشده و در هر دو مورد به عدم ضمان مالک حکم کرده است.

۳-۱-۲. عدم آگاهی و اطلاع مالک

قید دیگری که مقنن برای حکم به عدم ضمان مالک در فرض ورود بدون اذن به ملکش یا در فرض ورود با اذنی که قبل از انجام اعمال مالکانه گرفته شده، لازم و ضروری دانسته این است که «صاحب ملک از ورود آن شخص اطلاع نداشته باشد». قید فوق این مهم را افاده می‌کند که اگر به‌عنوان مثال، آقای «الف» بدون اذن آقای «ب» وارد ملک وی شود و یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مالکانه گرفته، وارد ملک وی شده، ولی به جهت اقداماتی که آقای ب در ملک خود انجام داده دچار صدمه شود، دو حالت کلی قابل تصور است:

الف) آقای «ب» از ورود بدون اذن یا با اذن قبلی آقای «الف» به ملکش آگاهی نداشته است.

ب) آقای «ب» از ورود بدون اذن یا با اذن قبلی آقای «الف» به ملکش آگاه بوده است.

مقنن حکم عدم ضمان مالک را مربوط به فرض نخست دانسته است، اما در فرضی که مالک اطلاع داشته که شخصی بدون اذن یا با اذن قبلی، وارد ملکش شده یا می‌شود؛ مثلاً آگاه بوده که یک ساعت دیگر شخصی وارد ملکش می‌شود یا اکنون شخصی وارد ملکش شده است، در این صورت نمی‌توان با استناد به تبصره مذکور عدم ضمان مالک را نتیجه گرفت. بنابراین، آگاهی و عدم آگاهی مالک نسبت به ورود شخص به ملکش در ثبوت ضمان مالک بسیار مؤثر و تعیین کننده دانسته شده است.

۳-۱-۳. استثنای ضمان مالک؛ استناد صدمه به مالک

چنانکه پیش‌تر نیز گفته شد در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا اصل کلی در فرض آسیب دیدن کسی که بدون اذن وارد ملک دیگری شده، این است که صاحب ملک ضامن نیست. با این وجود یک حالت استثنایی برای این فرض نیز مورد تصریح قرار گرفته که در آن مالک، ضامن آسیب وارده محسوب می‌شود و آن فرضی است که «صدمه یا تلف به علت اغواء، سهل‌انگاری در اطلاع دادن و مانند آن مستند به مالک باشد». در این بخش از ماده مذکور از دو عامل به مثابه مصادیق حالاتی که آسیب وارده مستند به مالک است یاد شده که عبارتند از:

الف) اغواء (فریفتن) شخصی که وارد ملک شده توسط مالک؛
ب) سهل‌انگاری مالک در اطلاع‌رسانی نسبت به اقداماتی که در ملکش ایجاد کرده است.

با این وجود چنانکه از تعبیر «و مانند آن» به روشنی استنباط می‌شود، این دو مورد جنبه تمثیلی دارد و اساساً آنچه در این زمینه موضوعیت دارد، «استناد آسیب وارده به مالک» است. بر این اساس، وفق فراز پایانی تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا در هر مورد که آسیب وارده به شخصی که بدون اذن وارد ملک دیگری شده، مستند به مالک آن ملک باشد، علی‌رغم فقدان اذن ورود، مالک ضامن خواهد بود.

۳-۲. اشکالات و خلأهای تبصره یک ماده (۵۰۸)

حال که از یک سو، مبنای فقهی و شرعی عدم‌ضمان مالک در فرض مصرّح در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا روشن شد و از سوی دیگر، شرایط خاص عدم‌ضمان و مستثنای ضمان مالک نیز در این ماده تبیین گردید، شایسته است با نگرشی انتقادی به بازنگری این ماده پرداخته شود. این مهم با بررسی محورهای ذیل امکان‌پذیر است:

۳-۲-۱. ناسازواری میان ماده (۵۰۸) ق.م.ا و تبصره آن

با دقت در ماده (۵۰۸) ق.م.ا و تبصره نخست آن به سادگی می‌توان دریافت میان این دو مقررہ نوعی ناسازواری وجود دارد که موجب می‌شود، مراد مقنن به درستی از آنها قابل برداشت نباشد و در واقع منتهی به مخدوش گشتن اصل شفافیت قانون می‌گردد. توضیح آنکه در ماده (۵۰۸) ق.م.ا در قالب یک حکم کلی بیان شده است: «هرگاه شخصی یکی از کارهای مذکور در ماده (۵۰۷) این قانون (مثل حفر چاه) را در ملک خویش یا مکانی که در تصرف و اختیار اوست، انجام دهد و سبب آسیب دیگری گردد، ضامن نیست». در عین حال مقنن در یک صورت حکم کلی این مقررہ را تخصیص زده و معتقدشده است در صورتی که مالک «شخصی را که آگاه به آن اقدامات نیست به آنجا بخواند و به استناد آن، جنایتی به وی وارد گردد» مالک ضامن صدمه و جنایت وارده است. بنابراین، مطابق با ماده فوق‌الذکر جز در فرض فراخواندن فرد ناآگاه توسط مالک، در همه موارد، مالک نسبت به صدمات، آسیب‌ها و جنایاتی که به سبب اقدامات وی در ملکش به دیگری واردشده مسئولیتی ندارد. این در حالی است که تبصره یک این ماده موضع متفاوتی اتخاذ کرده و عدم مسئولیت مالک را مربوط به فرضی دانسته که «شخص آسیب‌دیده بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد شود و صاحب ملک از ورود او اطلاع نداشته باشد».

ممکن است چنین پنداشته شود که ماده (۵۰۸) اعم از حالتی است که شخص در پی ورود به ملک دیگری آسیب ببیند یا اینکه بدون واردشدن به ملک دیگری مصدوم گردد؛ زیرا مقنن در متن این ماده بدون اشاره به «ورود به ملک دیگری»، موضوع را حالتی دانسته که شخصی با انجام دادن اقداماتی در ملک خود یا ملک در تصرف خود «سبب آسیب دیگری گردد» و این سببیت می‌تواند به این شکل باشد که شخص وارد ملک شده و مثلاً در چاه حفرشده فروافتاده و یا اینکه اساساً وارد ملک نشده است، ولی به

جهت اقدامات انجام شده در ملک توسط مالک، آسیب دیده است؛ مانند اینکه مالک در منزل مسکونی خود چاهی حفر نموده و موجب شده که پشت دیوار منزل وی که معبر عمومی است، نشست کند و موجب سانحه (صدمه یا فوت) برای یک راننده گردد. اگر چنین باشد، تبصره یک، در مقام بیان شرایط بخشی از مفاد ماده (۵۰۸) ق.م.ا خواهد بود که منطقاً اشکالی نخواهد داشت.

با این وجود، پذیرش این توجیه با توجه به فراز پایانی ماده (۵۰۸) دشوار بلکه ممتنع به نظر می‌رسد و فرض اخیر از ماده مذکور تخصصاً خارج است؛ زیرا با توجه به صدر این ماده که مقرر کرده: «یکی از کارهای مذکور را در ملک خود یا مکانی که در تصرف و...» فهمیده می‌شود، استثنای ذکر شده در ذیل این ماده یعنی «مگر شخصی را که آگاه به آن نیست به آنجا بخواند و...» منحصر به موردی است که صدمه و آسیب در پی ورود به ملک مالک رخ داده است؛ البته ورودی که با فراخواندن شخص ناآگاه از اقدامات مالک، صورت گرفته است.

باری، کوتاه‌سخن اینکه مفاد ماده (۵۰۸) و تبصره آن اندکی ناسازواری دارند و یا دستکم با کژسلیقگی تمام در کنار هم قرار گرفته‌اند؛ زیرا ظهور این مقررره اقتضا می‌کند که تبصره یک ماده (۵۰۸) را استثنایی بر فراز پایانی آن بدانیم که این استثناء خود دارای استثنایی است که در انتهای تبصره یک به آن تصریح شده و آن فرضی است که جنایت مستند به مالک باشد. بدیهی است که استفاده مقنن از ادبیات تقنینی که در این حد مبتلا به کژتابی و تشویش است، خود آغازی بر چالش‌های قضایی است.

۳-۲-۲. چالش قید ورود بدون اذن یا اذن قبلی

تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا، عدم‌ضمنان مالک را مربوط به فرضی دانسته که «شخص آسیب‌دیده بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد [ملک مالک] شود». چنانکه در بخش

تبیین مبانی این ماده گذشت، قید ورود بدون اذن، مبتنی بر برخی از نصوص شرعی همانند روایت سکونی (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۳/۷) است که در آن به رابطه مستقیم میان عدم اذن و عدم ضمان مالک تصریح شده است. با این وجود، تسری حکم مذکور به شخصی که با اذن مسبق بر اقدامات مالک، وارد ملک شده و در نتیجه دچار آسیب شده، محل کلام است. این در حالی است که مقنن عدم ضمان مالک را هم مربوط به فرض عدم اخذ اذن دانسته و هم مربوط به فرضی که اذن گرفته شده اما این اذن مربوط به پیش از اقدامات انجام گرفته است. واقعیت این است که گذشته از عدم وجود مستند شرعی برای چنین تسری، این تعمیم حداقل در همه موارد نمی تواند منطقی باشد؛ به عنوان مثال اگر مالک به قصد نصب سیستم الکتریکی، در مسیر رفتن به ملکش با شخصی مواجه شود و به او اذن ورود به ملکش را بدهد، در حالی که تا دو ساعت دیگر وی اقدامی در ملکش انجام می دهد که می تواند برای واردشونده به ملک، عملاً خطرآفرین باشد، وجهی ندارد که صرفاً به علت اینکه اذن اخذ شده پیش از اقدامات انجام شده بوده، دست مایه عدم ضمان مالک تلقی شود. بدین معنا که صرف مسبق بودن اذن بر اقدامات مالک نمی تواند عامل عدم ضمان تلقی شود؛ مگر علتی که مقنن را برآن داشته تا اذن قبل از اقدامات مالک را در حکم عدم اذن تلقی کند، این باشد که در چنین وضعیتی که هنوز مالک اقدام خطرآفرینی در ملک خویش انجام نداده، اذن او نمی تواند موجب مسئولیت وی گردد. در واقع، در چنین حالتی علی رغم وجود اذن قبل از اقدامات معهود، صدمه وارده مستند به مالک نیست تا وی ضامن قلمداد شود. این در حالی است که اگر به این مهم اشاره نمی شد و صرفاً فرض عدم اذن بیان می گردید، در فرض وجود اذن قبل از اقدامات مالکانه، مالک ضامن تلقی می شد و این در حالی بود که در برخی موارد بدون شک صدمه وارده به مالک قابل استناد نبود.

ما معتقدیم مقنن به درستی علاوه بر فرض عدم اذن که در روایات مورد

تأکید قرار گرفته، فرض اذن پیش از اقدامات را هم با اینکه مستند روایی ندارد - گر چه برخی فقها به آن اشاره کرده‌اند - مورد توجه قرار داده و هر دو را منتج به عدم ضمان مالک دانسته است. در واقع نفس توجه مقنن به مواردی که اذن گرفته شده اما در عین حال امکان دارد مالک، ضامن باشد، اقدامی ستودنی است؛ اما با این حال، ظاهراً مناط عدم ضمان مالک در فرض اذن پیش از اقدامات، استناد جنایت به وی است؛ زیرا وقتی مالک قبل از اینکه اقداماتی در ملک خود انجام دهد به شخصی اذن ورود دهد، اما شخص مذکور در زمان اخذ اذن، وارد ملک نشود، بلکه پس از اقدامات مالک ورود نماید، چون جنایت وارده قابل استناد به مالک نیست، نمی‌توان وی را ضامن دانست. از این رو، از نظر ما حال که مناط در ضمان در این فرض، استناد جنایت است و فرض استناد جنایت به مالک در فراز پایانی مقرر و در قالب یک استثناء مورد اشاره قرار گرفته، شایسته‌تر این بود که به ذکر مناط مذکور بسنده می‌شد. با توجه به این نکته، نظر ما این است که مقنن می‌بایست ضمن حذف فرض اذن پیش از اقدامات در متن تبصره، استثناء فراز پایانی آن را به طور کلی و ناظر بر همه صور ورود آسیب به شخصی که وارد ملک دیگری می‌شود، مطرح می‌کرد؛ یعنی در پایان تبصره، تصریح می‌شد: «در هر صورت، اگر صدمه یا تلف شخص به هر علتی مستند به صاحب ملک باشد، وی ضامن خواهد بود» که به جهت استناد جنایت به مالک، شامل فرض اذن پیش از جنایت نیز خواهد شد.

۳-۲-۳. چالش قید عدم اطلاع مالک

در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا.چنانکه پیش‌تر گفته شد، عدم ضمان مالک مربوط به فرضی دانسته شده بود که مالک از ورود شخص به ملک خودش اطلاع نداشته است. واقعیت این است که مستند اعتبار چنین قیدی دقیقاً روشن نیست؛ زیرا نه در مبانی شرعی مسئله می‌توان آن را مشاهده نمود و نه اینکه اغلب فقهاء چنین قیدی را معتبر دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۸۷):

۸/۸۰؛ طوسی، ۱۴۰۸: ۴۲۵؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۹۷/۴۳ و ۹۸ و ۱۰۳؛ بروجردی، ۱۴۱۳: ۱۷۷؛ حائری، بی تا: ۵۳۹/۲؛ کاشانی، بی تا: ۱۱۳/۲؛ عاملی، بی تا: ۲۹۳/۱۰). ظاهراً مقنن این قید را از عبارتی که در تحریرالوسیله آمده است، وام گرفته است. آنجا که نوشته شده است:

«لو حفر بئرا مثلاً فی ملکه ... ولو دخل بلا اذنه أو یاذنه السابق قبل حفر البئر و لم یطلع الاذن فلا یضمن»؛ اگر در ملک خود چاهی را حفر کند و شخص بدون اذن وی یا با اذنی که پیش از حفر چاه گرفته است، وارد شود در حالیکه اذن دهنده مطلع نیست، مالک ضامن نیست» (موسوی خمینی، بی تا: ۵۶۴/۲).

در خصوص این عبارت دو نکته اساسی بایستی مد نظر قرار گیرد: نخست اینکه به همان دلیل که در ضمن بررسی مقرر قانونی گفته شد، شایسته بود به جای ذکر فرض اذن قبل از حفر چاه، ملاک آن یعنی استناد جنایت بیان می شد و به همین مناسبت بسنده می شد. دوم اینکه قید «و لم یطلع الاذن» در این عبارت، مربوط به فرض اذن سابق بر حفر چاه است، نه ناظر بر دو فرض بدون اذن و با اذن قبل از حفر چاه. این در حالی است که ظاهراً در تبصره ماده (۵۰۸) ق.م.ا این قید برای هر دو فرض مورد استفاده قرار گرفته است؛ زیرا در این تبصره آمده است: «هرگاه شخص آسیب دیده بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد شود و صاحب ملک از ورود او اطلاع نداشته باشد، مالک ضامن نیست». وجهی که موجب شده در تحریرالوسیله قید عدم اطلاع مالک مورد توجه قرار گیرد و به سبب آن به ضامن نبودن مالک حکم شود، عدم امکان استناد صدمه وارده به او است. اما اگر مالک پس از حفر چاه مطلع شود، شخصی که پیش تر از وی اذن ورود خواسته اکنون قصد ورود به ملک را دارد و در عین حال که احتمال فروافتادن وی را در آن می دهد، مانع او نشود، مقارنت این علم با آن اذنی که قبل از این به شخص مذکور داده و ورود او را به ملک

هموار کرده، «می‌تواند» در مواردی استنادساز باشد. در عین حال، در جایی که اساساً مالک اذنی به شخص نداده که وارد ملکش شود، استناد صدمه به وی نوعی تحکّم است؛ خواه هم‌اکنون مطلع شود که شخصی قصد ورود به ملکش را دارد و خواه مطلع نشود؛ زیرا وی هیچ نقش سببی در ایجاد این حادثه ندارد و در واقع اذنی نداده تا زمینه‌ساز بروز این حادثه باشد.

در هر صورت، به عقیده ما فارغ از مناقشاتی که پیرامون مستند مقنن در معتبردانستن قید «عدم اطلاع مالک» وجود دارد، موضع وی نسبت به این مسئله آشکارا قابل نقد است؛ زیرا صرف اطلاع یا عدم اطلاع مالک حقیقتاً نمی‌تواند موجب استناد یا عدم استناد صدمه به وی باشد؛ زیرا حتی در فرضی هم که مالک پیش از انجام اقدامات خطرآفرین در ملک خود، اذن ورود داده ولی پس از اقدامات مذکور، به هر طریقی از ورود شخص مأذون، به ملکش مطلع می‌شود، نمی‌توان به صرف اطلاع داشتن وی حکم به مسئولیت او داد؛ زیرا حتی در فرضی هم که مالک پیش از انجام اقدامات خطرآفرین در ملک خود، اذن ورود داده، ولی پس از اقدامات مذکور، به هر طریقی از ورود شخص مأذون، به ملکش مطلع گردد، نمی‌توان به صرف اطلاع داشتن وی به مسئولیت او حکم کرد؛ چرا که در همین فرض تنها زمانی می‌توان از استناد صدمه به مالک سخن گفت که در عین حال که احتمال وقوع حادثه را می‌داده و می‌توانسته اقدامی جهت دفع خطر احتمالی انجام دهد، خودداری ورزیده است. آری در این صورت است که به واسطه اقدامات و اذن سابق، علم لاحق و عدم ممانعتش از ورود، موجبات صدمه دیگری را فراهم ساخته و صدمه وارده ممکن است مستند به او تلقی شود. اما در همین فرض اگر مالک مطلع شد، ولی قدرت بر ممانعت از وقوع حادثه را نداشت؛ به‌عنوان مثال، اکنون که شخص وارد، قصد ورود به ملک وی را دارد، توسط یکی از همسایگان یا سیستم امنیتی با هشدار دادن به موبایلش، مطلع شود و سریعاً خود را به ملکش برساند؛ اما پیش از رسیدن

وی، شخص وارد دچار حادثه شده است. در چنین فرضی حقیقتاً چرا باید مالک را به علت آگاهی اش ضامن دانست؟ ممکن است گفته شود از آنجا که اذن مالک قبل از اقدامات خطرآفرین بوده، باید به هرنحوی که شده به شخص وارد اطلاع رسانی می کرد که ملک به واسطه این اقدامات خطرخیز شده و باید جوانب احتیاط را رعایت کرد. حال که این اطلاع رسانی را نداشته، جنایت به وی مستند است. اما این سخن از جهاتی منطبق با تبصره نیست؛ زیرا اولاً: در تبصره مذکور مطلق و غیرموقت بودن یا موقت بودن اذن مسبوق مشخص نشده است؛ بدین معنا که روشن نشده موضوع ماده حالتی است که مالک اذن داده که در همان روز شخص مذکور به ملکش وارد شود یا اذن کلی داده که حتی پس از اقدامات هم بتواند به ملکش وارد شود، که در وجه دوم در صورت ورود فرد پس از انجام اقدامات، مالک ضامن خسارت وارده باشد. ثانیاً: اگر صرف عدم اطلاع رسانی مالک به شخص مأذون، استنادساز است، دیگر چه نیازی به قید عدم اطلاع مالک است؛ زیرا بنا بر این فرض، به مجرد اینکه مالک فی السابق اذنی داده، ولی مأذون را از اقدامات خود باخبر نکرده، ضامن است؛ خواه پس از این اقدامات مطلع باشد که شخص قصد ورود به ملکش را دارد و خواه نباشد. به هر روی، مسلم این است که تبصره مذکور از این زاویه نیز دچار اعوجاج و اجمال است.

۳-۲-۴. چالش استناد صدمه به مالک و مصادیق آن

در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا یک مورد استثنایی تصویر شده که در آن، مالک برخلاف حکم کلی ای که بیان شد، ضامن صدمات یا تلفی است که شخص وارد بدون اذن یا دارای اذن سابق، دچار آن گشته است. این استثناء عبارت است از حالتی که «صدمه یا تلف به علت اغواء، سهل انگاری در اطلاع دادن و مانند آن مستند به مالک باشد». در این تبصره دو چالش اساسی وجود دارد: نخست، ابهام در استناد صدمه و مورد دوم، مناقشه در مصادیق استناد صدمه در مقررده مذکور.

۱-۴-۲-۳. ابهام در استناد صدمه

مستظهر از تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا این است که احراز استناد جنایت به مالک، موکول به نظر عرف شده است زیرا مقنن نه شاخصه روشنی برای احراز استناد بیان داشته و نه تمامی مصادیق استناد جنایت به مالک را برشمرده است. از همین رو، ظاهراً آنچه تعیین کننده مستندبودن آسیب وارده به مالک است، تأیید وجود رابطه استنادی توسط عرف است. این در حالی است که گرچه در تحقق مسئولیت، قابلیت انتساب جرم به مرتکب امری ضروری است (طاهری، ۱۴۱۸: ۲/۲۱۴) و این امر متوقف بر احراز رابطه علیت یا سببیت بین رفتار مجرمانه و جنایت حاصله است (صادقی، محمد هادی؛ میرزایی، محمد، ۱۳۹۸، ش ۱۷۱/۲۱ و ۱۷۲)، اما موکول کردن احراز این رابطه به عرف با چالش‌هایی مواجهه است؛ زیرا اولاً: استناد به جهت محکی بودنش از پیوندی علی و سببی بین دو پدیده مادی یعنی رفتار و نتیجه، دارای ماهیتی مادی و علمی است، نه عرفی؛ پس باید به صورت علمی و مستدل احراز گردد (همان: ۱۷۲). ثانیاً: مرجع قراردادن عرف در احراز این استناد با نظر به سیال بودن قضاوت عرف (نجفی، ۱۴۰۴: ۳۲/۲۸۰)، امری نامعقول و با فلسفه تقنین (اقامه عدل) در تنافی است (موسوی خمینی، ۱۳۸۹: ۵/۷۱؛ ۴۲۵/۹). با این همه، به نظر می‌رسد در موضوع بحث ما، بدون توجه به قضاوت عرفی، حقیقتاً پی بردن به موارد استناد جنایت، امری دشوار و یا حتی ممتنع باشد. از همین رو، گرچه اشکالات فوق، به لحاظ نظری قابل توجه و اهتمام است، اما می‌توان برای رفع آنها بخصوص برطرف کردن چالش سیال بودن قضاوت عرف و تسهیل تطبیق بر موارد مشابه چاره‌ای اندیشید؛ بدین نحو که مقنن به‌عنوان کارشناس خیره در مقام تعیین موارد کلی وجود رابطه استنادی، یکی از دو راهکار زیر را در دستور کار خود قرار دهد:

یک. راهکار استناد قانونی: بدین بیان که مقنن با ارائه شاخص،

مؤلفه‌های کلی تحقق رابطه استنادی را در این موضوع بیان نماید؛ نظیر رویکردی که در ماده (۲۹۵) ق.م.ا برگزیده است؛ زیرا در ماده اخیرالذکر مقنن با وجود شرایطی همانند «وظیفه‌بودن فعل»، «وجود رابطه علیت» و «توانایی انجام فعل»، جنایت وارده را به تارک فعل، مستند دانسته است؛ یعنی در این موارد حکم به وجود رابطه استنادی کرده است. در موضوع بحث ما هم می‌تواند با ارائه شاخصه و شرط، موارد منطبق را دارای رابطه استناد تلقی و فرض نماید.

دو. راهکار احصای مصادیق: بدین‌بیان که مقنن علاوه بر دو مصداقی که در تبصره یک ماده (۵۰۸) آمده، سایر مصادیق و مواردی را که در آنها استناد جنایت صادق است، برشمارد. نظیر رویکردی که مقنن در ماده اصلاحی (۱۱۳۰) قانون مدنی در مقام احصای مصادیق تحقق عسر و حرج برگزید تا مانع سیال‌بودن تشخیص تحقق حرج - که امری شخصی است - گردد.

۲-۴-۲-۳. مصادیق استناد صدمه در تبصره یک ماده (۵۰۸)

در تبصره یک ماده (۵۰۸) ق.م.ا دو مورد از مصادیقی که جنایت در آنها مستند به مالک است توسط مقنن بیان شده است. اما همان‌طور که مقنن خود به تعبیر «مانند» به تمثیلی‌بودن این دو مورد اشاره کرده، می‌توان موارد و مصادیق دیگری برای آن نیز برشمرد. اما دو مورد و مصداقی که صدمه به مالک مستند دانسته شده است عبارتند از:

أ) إغوا

مراد از إغوا، فریفتن (دهخدا، ۱۳۹۹: ۶/۳۰۲۹) شخص مصدوم توسط مالک و متصرف است. گرچه تصور این حالت اندکی دشوار است، اما می‌توان برای آن اینگونه مثال زد: مالک با علم به اینکه همسایه‌اش به شدت شیفته‌ی بلبل است، با توجه به خصومتی که با همسایه دارد، در پیش‌روی او و مقابل دیدگانش، بلبلی دلربا را به خانه می‌برد و قفسش را در حیاط خانه می‌گذارد. وی البته گرداگرد قفس، چاهی حفر می‌کند تا هر کس

نزدیک قفس بلبل شود در آن فروافتد. مالک پس از این اقدام، از خانه بیرون می‌رود و در منزل خود را هم نیم‌باز نگه می‌دارد تا همسایه فریفته بلبل، برای نگاه کردن یا ربودن بلبل، در چاه افتد.

واقعیت این است که در موارد اغوا، عمدتاً آسیب وارده به مالک مستند است مگر اینکه شخص وارد، علی‌رغم فریفته شدن، اقدامی انجام دهد که این استناد کمرنگ شود؛ از همین رو مقنن، شرط کرده که بایستی آسیب وارده به علت اغوا، مستند به مالک باشد.

ب) سهل‌انگاری در اطلاع دادن

دومین مصداقی که توسط مقنن بیان شده، سهل‌انگاری در اطلاع دادن توسط مالک است. این مصداق حقیقتاً بسیار غریب به نظر می‌رسد؛ زیرا اگر فرضاً مالکی برای حفاظت از اموال داخل خانه خود، برق فشار قوی به گاوصندوق وصل نماید، اینکه تکلیف شود که این اقدام به اطلاع دیگران رسیده شود و یا حتماً با نصب یک علامت سارقان یا واردان بدون اجازه را هم باید مطلع ساخت، در نهایت شگفتی است. با این حال می‌توان برای این فرض این‌گونه مثال زد: کشاورزی به دلیل کمبود آب، قنات‌های متعددی را در زمین زراعی خود احداث می‌کند، تا در ایام بارانی آب کافی برای آبیاری محصول جمع‌آوری شود. اما به دلیل بازبودن روی قنات، دختر بچه‌ای که برای تماشای میوه‌ها داخل زمین شده بود، در یکی از قنات‌های حفر شده افتاده و مصدوم می‌شود یا می‌میرد. در این مثال، فرض بر این است که زمین کشاورزی بدون حصار بوده و به گونه‌ای است که عادتاً افراد داخل آن می‌شوند، اما ملک شخصی بودن آن و اینکه ورود در اماکن زراعی باید با اذن صاحبان آن باشد، علاوه بر حکم عقل و شرع، یک رویه عرفی است. در اینجا چه بسا، مالک زمین مسئول مرگ دختر بچه باشد؛ زیرا اگر او اطلاع‌رسانی کرده بود و یا در محل حفر قنات‌ها علائم هشدار نصب کرده بود، وجهی برای ضمان مالک وجود نداشت (تبصره ۱ ماده ۵۰۸ ق.م.ا)؛

چرا که در این صورت، مضاف بر ورود بدون اذن و متعدی بودن، شخص متوفی به دلیل بی احتیاطی‌ای که از سوی خود او محقق شده و غفلت از حفظ جان خود، خونش هدر بود (عاملی، بی تا: ۲۹۲/۱۰).

نتیجه‌گیری

ماده (۵۰۸) قانون مجازات اسلامی و تبصره یک آن، به جهات مختلف دچار ابهامات و اشکالاتی است که موجب می‌شود این مقرر به هیچ وجه با اصل شفافیت قانون منطبق نباشد و تبعاً چنین مقررهای را باید فاقد کیفیت لازم دانست. به نظر می‌رسد بخش اعظم این ابهامات و اشکالات ناشی از پافشاری مقنن بر ترجمه اقوال فقیهان در نوشته‌های فقهی باشد. این در حالی است که متن قانون برخلاف متن کتب علمی بایستی از جهات مختلف تنقیح شده و از هر گونه کم و بیشی و نیز از هر نوع ابهام و اجمالی تهی باشد.

گنجانیدن قیود مهمی که در کتب فقهی بازتاب یافته مانند «اذن قبل از انجام اقدامات مالکانه موجب آسیب»، «عدم اطلاع مالک از ورود شخص به ملکش» و تمرکز بر دو مورد به خصوص از موارد استناد صدمه به مالک، از مهمترین وجوهی است که متن ماده (۵۰۸) ق.م.ا و تبصره یک آن را با اشکال روبه‌رو ساخته است.

با توجه به ملاحظاتی که در این نوشتار پیرامون ماده (۵۰۸) و تبصره نخست آن ارائه شد، پیشنهاد می‌شود متن آن به قرار زیر بازنویسی و اصلاح شود:

«ماده ۵۰۸ - هرگاه شخصی یکی از کارهای مذکور در ماده (۵۰۷) این قانون را در ملک خویش یا مکانی که در تصرف و اختیار اوست، انجام دهد و سبب آسیب یا تلف دیگری گردد، تنها در صورتی ضامن است که جنایت وارده به وی مستند باشد؛ مانند حالتی که مالک پس از اقدامات فوق در

ملک خود، شخصی را به آنجا فرابخواند و به استناد آن، جنایتی به شخص وارد شده، وارد آید یا اینکه شخص آسیب دیده با اذن مالک وارد ملک وی شود و جنایت وارده به جهت عدم اطلاع رسانی مالک پیرامون اقدامات انجام شده، مستند به وی باشد.

تبصره ۱) هرگاه شخص آسیب دیده بدون اذن مالک یا با اذنی که قبل از انجام اعمال مذکور از مالک گرفته، وارد ملک شود، مالک ضامن نیست مگر اینکه بتوان صدمه یا تلف را مستند به مالک دانست.»

حامی مالی

بنا به اظهار نویسندهٔ مسؤل، این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در نگارش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند و محتوای آن را تأیید میکنند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

منابع و مأخذ

منابع اردبیلی، احمد بن محمد، *مجمع الفوائد و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*، ج ۱۳، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۳ ه. ق.

ابن بابویه، محمد بن علی، *من لایحضره الفقیه*، ج ۴، چاپ دوم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۳ ه. ق.

اصفهانی، فاضل هندی، *کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام*، ج ۱۱، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۶ ه. ق.

ابن غضائری، احمد بن حسین، *رجال*، چاپ اول، مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، قم، ۱۴۲۲ ه. ق.

اردبیلی، سید عبدالکریم موسوی، *فقه الحدود و التعزیرات*، ج ۳، چاپ دوم، مؤسسه النشر لجامعة المفید رحمه الله، قم، ۱۴۲۷ ه. ق.

بحرالعلوم، محمد مهدی بن مرتضی، *فوائد الرجالیة*، ج ۳، چاپ اول، مکتبه الصادق (علیه

- السلام)، تهران، ۱۳۶۳ ه. ش.
- بروجردی، آقاحسین طباطبایی، *تقریرات ثلاث*، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۳ ه. ق.
- تبریزی، جوادبن علی، *تنقیح مبانی الأحكام* (کتاب‌الدیات)، چاپ اول، دارالصدیقه‌الشهیده سلام‌الله علیها، قم، ۱۴۲۸ ه. ق.
- حائری، سید علی بن محمد، *ریاض المسائل* (ط - القدیمة)، ج ۲، چاپ اول، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، قم، بی‌تا.
- خمینی، سید روح‌الله، *تحریر الوسیلة*، ج ۲، چاپ اول، مؤسسه مطبوعات دارالعلم، قم، بی‌تا.
- خمینی، سید روح‌الله، *صحیفه امام*، ج ۵ و ۹، چاپ پنجم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قده)، تهران، ۱۳۸۹ ه. ش.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی، *مبانی تکملة المنهاج*، ج ۴۲، چاپ اول، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی (ره)، قم، ۱۴۲۲ ه. ق.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه*، ج ۶، مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۳۹ ه. ش.
- ربانی، محمد حسن، *سبک‌شناسی دانش رجال‌الحديث*، چاپ اول، مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، قم، ۱۳۸۵ ه. ش.
- رهدارپور، حامد؛ مؤذن‌زادگان، حسنعلی، مقاله «اصل شفافیت قانون و جایگاه آن در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر و حقوق کیفری ایران»، *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ش ۸۱، ۱۳۹۷ ه. ش.
- زنجان، سیدموسی شبیری، *کتاب نکاح*، ج ۱۶ و ۱۸، چاپ اول، مؤسسه پژوهشی رای‌پرداز، قم، ۱۴۱۹ ه. ق.
- زراعت، عباس، *شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی*، ج ۲، چاپ دوم، انتشارات جاودانه، تهران، ۱۳۹۶ ه. ش.
- سبزواری، سیدعبدالأعلی، *مهذب الأحكام*، ج ۲۹، چاپ چهارم، مؤسسه‌المنار، قم، ۱۴۱۳ ه. ق.
- صادقی، محمدهادی، میرزایی، محمد، مقاله «ماهیت رابطه استناد و معیار احراز آن»، *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ش ۲۱، ۱۳۹۸ ه. ش.
- طاهری، حبیب‌الله، *حقوق مدنی*، ج ۲، چاپ دوم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۸ ه. ق.
- طوسی، ابو جعفر، *مبسوط فی فقه الإمامیة*، ج ۸، چاپ سوم، المكتبة‌المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة، تهران، ۱۳۸۷ ه. ق.
- طوسی، محمدبن علی بن حمزه، *وسیلة إلى نیل الفضیلة*، چاپ اول، انتشارات کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی (ره)، قم، ۱۴۰۸ ه. ق.
- طوسی، محمدبن حسن، *إستبصار فیما اختلف من الأخبار*، ج ۴، چاپ چهارم، دارالکتب‌الإسلامیة، تهران، ۱۳۶۳ ه. ش.

نقدی بر تبصره یک ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی در پرتو اصل شفافیت قانون

- طرابلسی، ابن براج، مهذب، ج ۲، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۶ ه. ق.
- عاملی، سید جواد بن محمد، *مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة (ط - القديمة)*، ج ۱۰، چاپ اول، دار إحياء التراث العربي، بیروت (لبنان)، بی تا.
- عاملی، شهید ثانی، *مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام*، ج ۱۵، چاپ اول، مؤسسه المعارف الإسلامية، قم، ۱۴۱۳ ه. ق.
- علیدوست، ابوالقاسم، ابراهیمی راد، محمد، «بررسی قاعده تسلط و گستره آن»، حقوق اسلامی، ش ۲۴، ۱۳۸۹ ه. ش.
- عاملی، سید جواد بن محمد، *مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة*، ج ۱۰، چاپ اول، دار إحياء التراث العربي، بیروت، بی تا.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، وافی، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، اصفهان، چاپ اول، ۱۴۰۶ ه. ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۷، چاپ چهارم، دارالکتب الإسلامية، تهران، ۱۴۰۷ ه. ق
- کاشانی، فیض، محمد محسن ابن شاه مرتضی، *مفاتيح الشرائع*، ج ۲، چاپ اول، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره)، قم، بی تا.
- لنکرانی، محمد فاضل موحدی، *تفصیل الشریعة في شرح تحرير الوسيلة (الديات)*، چاپ اول، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، قم، ۱۴۱۸ ه. ق.
- مازندرانی، علی اکبر، *مبانی الفقه الفعّال في القواعد الفقهية الأساسية*، ج ۱، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۲۵ ه. ق.
- مازندرانی، محمد بن اسماعیل، *منتهی المقال في أحوال الرجال*، ج ۵، چاپ اول، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، قم، ۱۴۱۶ ه. ق.
- مغنیه، محمد جواد، *فقه الإمام الصادق (علیه السلام)*، ج ۵، چاپ دوم، مؤسسه انصاریان، قم، ۱۴۲۱ ه. ق.
- محقق داماد، مصطفی، *قواعد فقه*، ج ۱، تهران، چاپ دوازدهم، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۳ ه. ش.
- مجلسی، محمد باقر، *مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول*، ج ۲۴، چاپ دوم، دارالکتب الإسلامية، تهران، ۱۴۰۴ ه. ق.
- مجلسی، محمد باقر، *ملاذ الأخیار في فهم تهذیب الأخبار*، ج ۱۶، چاپ اول، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره)، قم، ۱۴۰۶ ه. ق.
- ملکیان، مصطفی، «شش ویژگی عقلانیت گفتاری»، *مجله بازتاب اندیش*، ش ۳۰، ۱۳۸۳ ه. ش.
- نجفی، محمد حسن، *جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام*، ج ۳۲ و ۴۳، چاپ هفتم، دار إحياء التراث العربي، بیروت (لبنان)، ۱۴۰۴ ه. ق.
- نراقی، مولی محمد بن احمد، *مشارق الأحكام*، چاپ دوم، کنگره نراقیین ملا مهدی و ملا احمد،

قم، ۱۴۲۲ ه. ق.

نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، چاپ ششم، مؤسسه النشر الإسلامی، قم، ۱۳۶۵ ه. ش
هاشمی شاهرودی، سید محمود و دیگران، چاپ اول، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت
(علیهم السلام)، ج ۳، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)،
قم، ۱۴۲۶ ه. ق.

Tomasic, Roman; *The sociology of Legislation*, in *Legislation and Society in Australia*; 1980.

Oxford Advanced Learner's Dictionary; 2010: 26